

Les lliçons d'Auden

Homenatge en el centenari del naixement del poeta anglès W. H. Auden (1907-1973)¹

PERE BALLART

Voldria començar expressant el meu agraïment a l'organització de l'acte, i molt en especial a Àlex Susanna, per haver-me convidat avui aquí, i per donar-me l'oportunitat de contribuir, encara que sigui molt modestament, a aquesta celebració tan merescuda i necessària. Vull també que sigueu conscients, però, que la feina que m'ha estat encomanada, atès el temps tan limitat de què dispo, és poc menys que una missió impossible. Se'm demana, ni més ni menys, que faci llum sobre la influència que ha exercit W. H. Auden en la poesia lírica catalana, i que valori, per tant, quin ha estat el seu mestratge en els nostres poetes. Com us anunciava, una missió pràcticament impossible d'executar en vint minuts comptats. I per diverses raons, com molt bé us podeu imaginar, però totes elles derivades, d'una manera o altra, de l'enorme dimensió de l'ombra que dibuixa sobre la poesia de la nostra llengua la producció del poeta de York. Diverses raons, de les quals esmento algunes.

Escatir el grau d'influència real d'un autor sobre uns altres és sempre difícil, perquè pot ser que no sempre l'hagi exercida ni directament (sinó mitjançant un tercer) ni explícitament (sinó en forma d'un procediment tècnic, o d'una preferència temàtica, per

1. El present text, que transcriu aquí únicament amb l'afegit dels textos al·ludits i de les notes, és el que vaig tenir ocasió de llegir a l'edifici de La Pedrera de Barcelona, el dia 19 de novembre de 2007, amb motiu de l'homenatge que la Fundació Caixa de Catalunya va retre a W. H. Auden, un acte en què també van participar Àlex Susanna, Sam Abrams, Marcel Riera i James Fenton.

exemple, assumits per l'epígon de manera tàcita, sense citacions ni epígrafs ni al·lusions, de manera anònima).

Ara bé, en el cas de les lletres catalanes això és encara més complicat, perquè l'arc temporal, generacional, dins del qual aquella influència s'ha pogut manifestar és segurament més ampli que en el d'altres literatures veïnes: arrenca, si més no, des d'una data tan primerenca com la de 1938, en què la mai ben ponderada tasca de traductor de Marià Manent va donar a la impremta aquelles recordades *Versions de l'anglès* que li va demanar Rosselló-Pòrcel, i que ja incloïen un text del poeta que avui recordarem.² A partir d'aquell moment bé podem dir que el d'Auden és un influx que ja no s'atura mai, i que arriba sense interrupció fins a aquestes mateixes dates, fins al dia d'avui, en què encara, si entrem en una llibreria, figura com a novetat editorial un poemari com el titulat *Aquí i ara*, d'un poeta que tot just ha fet trenta anys, Andreu Gomila, un llibre que es tanca amb un homenatge explícit, amb citació inclosa de l'anglès, a l'autor d'*El mar i el mirall*.³

Tinguem present també, per acabar el repàs dels obstacles amb què em trobo, que ens estem referint a un poeta del qual s'ha destacat sempre la proverbial versatilitat, aquesta capacitat proteica, picassiana, que li va permetre fugir permanentment de qualsevol fidelitat excessiva a un sol estil, a una sola estètica, a un únic tema –cosa que encara dispersa més, diríem que gairebé en totes direccions, l'abast de la seva possible influència.

No oblidéssim, tampoc, que estem parlant alhora d'un crític excepcional, i que pot ser el cas també que els poetes efectivament influïts no hagin tingut a la seva capçalera els *Collected poems* del poeta sinó, per exemple, els extraordinaris assajos de *La mà del tenyidor*.

No solament hem de comptar que molts poetes hauran llegit Auden en la llengua original, sinó que poques vegades haurem pogut veure traduït un autor estranger a la nostra llengua per una nòmina de professionals tan àmplia i qualificada: després del nom de Marià Manent ja esmentat, caldria afegir-hi els de Joan Ferraté, Salvador Oliva, Eduard Feliu, Marià Villangómez, Narcís Comadira i Marcel Riera. Per una vegada, que la influència l'hagués poguda exercir la còpia i no el model no seria pas cap demèrit, em sembla.

En la impossibilitat, doncs, de ser exhaustius i davant, tanmateix, de la vostra lògica expectativa que jo digui alguna cosa sobre la magnitud d'aquesta influència, optaré per una solució molt arriscada, però que no crec del tot privada d'interès: em referiré únicament a cinc exemples concrets. Més ben dit encara: a cinc únics poemes, que pertanyen a cinc poetes diferents i que, més enllà del seu inequívoc deute amb la lírica audeniana, presenten una particularitat que els pot fer molt singulars: cadascun

2. M. MANENT, *Versions de l'anglès*, Barcelona: Edicions de la Residència d'Estudiants, 1938.

3. A. GOMILA, *Aquí i ara*, Pollença: El Gall Editor, 2007.

representa una forma diferent d'assumir aquesta influència (en el tema, en la forma, en el to, en la projecció de la veu...) de manera que, vistos l'un rere l'altre, sumats, poden donar-nos una idea força completa de quina és la mena de lliçó que la poesia d'Auden ha impartit a casa nostra. Com podeu imaginar, no tindrè temps de llegir com cal aquests poemes, ni tampoc aquells dels quals se suposa que parteixen, sinó solament de citar-los de manera fragmentària, d'explicar com són i com funcionen, i encara molt breument. Mala cosa, perquè la paràfrasi del poema no és una pràctica que l'Auden crític hagués aprovat, però jo sé que compto amb la vostra comprensió, ja que no amb la del rellotge, i que em fareu confiança si us dic que els cinc autors que esmentaré a continuació són dignes deixebles del mestre que avui homenatgem. Com ell, són poetes d'una gran creativitat; com ell, són poetes que delineen molt bé les anècdotes dels seus poemes; com ell, fan gala d'una imaginació desemboirada; com ell, no abandonen mai la sensata percepció de la realitat objectiva; com ell, en definitiva, i usant unes paraules del mateix Auden, no es conformen mai amb la pura interjecció del sentiment i provenen de fer que el poema els ajudi a analitzar allò que els passa i que han viscut.

1

El primer dels meus exemples havia de ser el que va encarnar Gabriel Ferrater (Reus 1922-Sant Cugat del Vallès 1972) i, en concret, el del «Poema inacabat» que inclou el seu darrer llibre *Teoria dels cossos*, de 1966. Com sabeu, un dels poemes més extensos i rellevants de tota la producció poètica d'Auden és «*New Year Letter*» (Carta d'Any Nou), de 1940. Són més de 1.700 versos en forma de carta a una amiga seva, Elizabeth Mayer, en els quals la veu poètica passa comptes amb ella mateixa a propòsit de l'impacte profund de la guerra en curs i es qüestiona sobre l'estat de les seves conviccions polítiques i religioses. Ferrater, per la seva banda, escriu un poema no gaire més curt, que depassa els mil tres-cents versos, que adopta el mateix format de carta (adreçada a Helena Valentí) i, *grosso modo*, que incorpora fins i tot el mateix metre, la tirada d'octosíl·labs aparellats. També en aquest cas, com en del model, hi ha al·lusions directes a la realitat històrica i una reflexió sobre l'encaix difícil del jo en una societat com la que havia deixat la guerra civil espanyola i la primera postguerra. Citaré solament uns quants versos de l'un i de l'altre (els d'Auden, en la meua traducció, perquè, per desgràcia, d'aquest poema, no n'hi ha cap de disponible) i així en serà apreciada la substancial afinitat. Els d'Auden diuen així:

La nostra edat hauran fet crítica
Les commocions de la política,
I és que com ell hem contemplat
L'estranya discontinuïtat
Que a Rússia de cop va posar-hi
Un règim nou i proletari,
Fenomen rar, indicatiu
Que el canvi ha estat qualitatiu.
Van somiar alguns, ingènuament,
Que el Super-Home estaven fent,
Raça suprema dels que són
Una sisena part del món.
Ja una teoria ho va predir,
I els qui la van voler llegir
Veien que l'humanista afany
El qüestionava un alemany
Que a Londres, sota els llums de gas,
Del pensament va canviar el pas:
Una naixent consciència humana
Que altres, amb por, van trobar insana.⁴

Ferrater, al seu torn, escriu versos com aquests:

A la vida autèntica, doncs,
ningú, ni els teus pares ni jo,
no li deixàvem agafar-se
els dits a gaires engranatges
del nostre país post-guerrer,
però ens esquitxàvem de fems.
Jo, que tenia el seny a dida,
t'he confessat que em convenia
allò del nou ordre europeu
i que vaig llançar marrameus
quan el Reich va ensenyar la panxa.
Anava servint a Barbastre,
i un coronel de cap més fluix
que el meu, i jo, fets un garbuix,

4. Cf. W. H. AUDEN, «New Year Letter» dins *Collected poems* [ed. d' E. Mendelson], Londres: Faber & Faber, 1994 (1976/1991), p. 216.

vam poder plorar la gran trompa
per la rendició teutona.
Vam barrejar vòmits al sol
i et dic que l'únic que no em dol
és d'haver vomitat. Tu jutja,
i no t'empesquis que ara en pugen
de gaire més llestos que jo.⁵

Primera lliçó, doncs, de l'herència audeniana: la possibilitat de construir una reflexió totalitzadora, ambiciosa, sobre el jo i sobre la història, de reinterpretació del propi món, tot superant els esquemes estrictes, concentrats, del postsimbolisme, això és, desplegant el poema narrativament, discursivament, digressivament fins i tot, i obrint la llengua poètica a uns tons més col·loquials.

2

El segon exemple em fa al·ludir a una figura poètica molt lligada des del punt de vista biogràfic a l'anterior, Marta Pessarrodona (Terrassa, 1941), i en particular a un poema seu, del llibre *L'amor a Barcelona*, de 1998, titulat «Fossar de la Pedrera». Tots sabeu que un dels millors poemes d'Auden és l'elegia que va dedicar «A la memòria de W. B. Yeats», que és un exemple de responsabilitat històrica i de renovació del gènere elegíac. El jo poètic apostrofa, com deveu recordar, el poeta irlandès desaparegut i aconsegueix dotar aquesta pèrdua d'una transcendència que afecta tot el seu moment històric, per acabar subratllant la necessitat de conservar la paraula del poeta com una mena de resistència espiritual davant l'adversitat. L'obertura del poema no pot ser més memorable:

Va desaparèixer al temps fort de l'hivern:
els rierols eren glaçats, els aeroports mig deserts,
la neu desfigurava les estàtues dels parcs;
el mercuri dequeia aclaparat davant el dia morent.
Els instruments que tenim tots convenen
que el dia que morí fred i fosc regnaven.⁶

Al seu torn, el poema de Pessarrodona arrenca precisament d'aquell dia de gener de 1939 en què va morir Yeats i de la coincidència que fos la mateixa data en què

5. G. FERRATER, *Les dones i els dies*, Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 91.

6. La traducció és la d'Eduard Feliu, dins W. H. AUDEN, *Horae canonicae i altres poemes del cicle d'Ischia*, Barcelona: Edicions del Mall, 1985, p. 37.

Barcelona va caure, al final de la Guerra Civil, en poder de les tropes franquistes. És aquesta doble mort, personal i urbana, si ho podem dir així, la que vertebra el poema i que implícitament es rebel·la contra l'oblit del pas del temps. El poema és el següent:

FOSSAR DE LA PEDRERA

Un dia de gener
d'un any inesborrable,
va haver-hi novetats,
que tindrien aviat
el gust que tenen
les coses amargues.

(Yeats i Barcelona
havien desaparegut
de morts diferenciades.)

Avui veus noms:
són parpelles closes,
sec cop de tràmit.
(A l'època, magatzems de ciutat
s'anunciaven amb el braç enlaire.)

Aquell dia de gener
d'aquell any inesborrable,
el món va plorar Yeats.
A Barcelona tan sols la ploraven
els qui no podien ni plorar-la.⁷

Segona lliçó, per tant, que ens brinda Auden: la necessària vinculació, a partir d'una circumstància molt concreta, de l'experiència individual amb el destí històric col·lectiu.

3

El meu tercer exemple està representat per un poema de Narcís Comadira (Girona, 1942), que és un autor que podríem relacionar amb l'anglès per moltes raons, entre

7. M. PESSARRODONA, *L'amor a Barcelona*, Barcelona: Columna, 1998, p. 25.

elles, per exemple, pel fet d'haver-lo traduït de manera excel·lent, per haver practicat de vegades i també amb èxit allò que Auden denomina *light verse* (la «lírica lleugera» de cançonetes i epigrames), o per compartir amb ell un idèntic respecte per la importància de la forma (i de la mètrica) en poesia. El poema que vull recordar, però, és el titulat «Cisterna», del llibre de 1985 *Enigma*. I és que hi ha un altre gran poema d'Auden que és el que duu per títol «*In Praise of Limestone*» [Elogi de la pedra calcària]. Es tracta d'una evocació del paisatge més elemental dels seus anys d'infància, fet de pedra i d'aigua, i de la manera com la seva particular textura, erosionable i plena d'esvorancs, pot constituir un perfecte correlat de la condició humana, també dèbil i també plena de corrents subterranis. El poema comença amb aquests versos:

Si forma l'únic paisatge que nosaltres inconstants
constantment enyorem, és sobretot
perquè es dissol en l'aigua. Guaita els costers
flairants de farigola i al dessota
l'entrellat secret de coves i canals; escolta
les fonts que brollen arreu amb un cloqueig
cada una omplint un toll per als peixos i obrint
torrentols amb marges que acullen
la papallona i el llangardaix; mira aquesta regió
de poques distàncies i llocs concrets:
Què podria ser més semblant a la Mare o un terreny
més adient per al fill, mascle flirtador
que dropeja al sol en una roca, sense mai dubtar
que amb defectes i tot l'estimen; que les obres
que fa perllonguen el seu poder de seduir?⁸

Per la seva banda, el que fa Comadira és descriure en el seu poema una cisterna plena d'aigua enmig d'uns camps de garrofers i oliveres, i de «pedra calcària», i els versos n'amoroseixen la imatge a còpia de resseguir-la fins que ens adonem que allò que descriu és alguna cosa més que una cisterna, que la paraula poètica ha elevat un humil dipòsit d'aigua a símbol d'allò que resumeix les nostres vides: instint de conservació, reserva de memòria, cabal d'amor per als altres. El poema diu així:

8. W. H. AUDEN, *Horae canonicae*, ed. cit., p. 57.

CISTERNA

Ni les clivelles de la pedra calcària
on tenen les sargantanes el seu secret imperi
i pugen per l'escorça del garrofer, sempre vibrants,
ni aquesta terra cansada, de camps abandonats
on la savina abraça la figuera feixuga
i els ametllers eteris posen el seu verd àcid
sobre el més immutable, tranquil, de l'olivera,
sinó aquest cor ombrívol,
aquesta entranya fèrtil que conserva
tots els plors de l'hivern i en sap fer vida
latent. Per ella
l'estiu angoixat de cigales
que es veu cremar la pell mentre impassible mira
com es fan vells els arbres, com s'assequen
branques i camps enyorosos d'arades, es torna tendre.
Per ella, també
tota altra sequedat es veu reconfortada.

A sol batent, en la nit més obscura,
tresor de cristalls fresquíssims,
reserva de memòria,
cova d'amor, cisterna...⁹

Tercera lliçó: el paisatge, simbòlicament moralitzat, pot ser una xifra de la nostra condició més autèntica, un mirall de la nostra precària i mudable humanitat.

4

El quart poeta de la llista és Francesc Parcerisas (Begues, 1944), un poeta que ha passat si fa no fa per tantes etapes creatives diferents com les d'Auden i del qual vull recordar ara la composició titulada «Capsa de mistos», del seu llibre *Natura morta amb nens*, publicat l'any 2000. Auden és també un mestre a l'hora de sotmetre a judici els seus propis sentiments, de posar-los a distància, d'intentar comprendre com funcionen. En aquest sentit, un poema seu ben representatiu pot ser el titulat «First Things First» [El primer ha d'anar primer], en què el jo poètic qüestiona les seves relacions amoroses

9. N. COMADIRA, *Formes de l'ombra. Poesia 1966-2002*, Barcelona: Edicions 62-Empúries, 2002, p. 371.

del moment enmig del fragor d'una tempesta nocturna, per descobrir l'endemà que allò que de debò compta és que el dipòsit que té a fora s'ha omplert d'aigua, un fet objectiu que l'ajuda a relativitzar els seus desfícis personals. L'estrofa final diu el següent:

Complagut, vaig dormir fins tard d'un matí que no creia
el que jo deia que la tempesta havia dit,
sinó que em signava quietament el que havia fet
—tants metres cúbics més a la cisterna
per a un estiu lleoní— el que és primer és primer:
mils i mils han viscut sense amor, però ningú sense aigua.¹⁰

Parcerisas, en canvi, en el seu poema, no parla en concret de cap crisi sentimental, però tria també una situació absolutament domèstica per fer que es dispari de dret cap a l'esfera més emotiva: és la d'algú que és a punt d'encendre el foc de la cuina tot encenent un llumí. A partir d'aquest gest tan senzill i familiar, el poeta és capaç de connectar l'anècdota amb el seu passat infantil, fer-la servir com a metàfora de la naturalesa de l'amor i encara lligar-la a la consciència del futur i de la pròpia temporalitat. El poema diu així:

CAPSA DE MISTOS

Quan és tèrbol el pes d'aquells que et vénen,
salva aquest record com qui salva per atzar
del turment inútil un objecte de les golfes:
una capseta de mistos, feta de fusta i paper.

Això, que va ser presó temible dels insectes
i cofre violat d'algun tresor secret,
t'obre els barrots goluts de la memòria
a les monedes emboirades del present.

Potser si fregaves amb dits fosforescents
s'encendria de nou aquella humida olor
de les nits plenes de l'estiu,
i veuries ballar —com titelles siamesos—
aquells mistos consumits per l'escalf d'una passió
més efímera en la flama que en la cendra.
Que no eren cap truc ho saps ara en solitari,

10. *Horae canonicae*, ed. cit., p. 73.

en atorgar-los una existència que és ben teva
amb signes que són la condició dels homes.
No et pot enganyar la capseta de fusta i paper
plena de caps que aquell foc va contorçar.

Són llances cremades, mans envellides en la guerra,
que un dia –quan l’últim llumí cremi fins al dit
i un gla endins s’arrapi el cap amb ira humana–
et recordaran que amb aquests mistos encens també
la flama blava del petit fogó on ara escalfes
la llet de l’infant que marxa a escola.¹¹

La quarta lliçó de la lírica d’Auden em sembla força clara: construeix amb precisió una determinada anècdota, per quotidiana que sigui i, si realment creus en l’autenticitat de les teves imatges, pots incloure en el poema, per derivació, tot de qüestions en aparença inconseqüents. Elles et salvaran de resultar sentimental i a la fi donaran per demostrat que, com ell mateix va escriure, la poesia és en essència un acte de reflexió.

5

Voldria tancar la llista d’exemples amb el poeta més jove de la selecció, Jordi Julià (Sant Celoni, 1972) i amb el poema que clou un llibre seu de 2007, *Els déus de fang*. És el poema titulat «Els malsons de l’escut», i potser per aquesta sola al·lusió, vist que m’he referit tota l’estona a alguns dels poemes més celebrats d’Auden, ja podeu endevinar tal vegada que el seu referent més directe és «The Shield of Achilles» [L’escut d’Aquil·les], un poema del poeta anglès datat el 1952. En aquesta peça, Auden reprèn l’episodi de *La Ilíada* en què Homer atura l’acció just abans del combat entre Aquil·les i Hèctor i descriu la superfície de l’escut que Tetis, la mare d’Aquil·les, ha encarregat al déu Hefestos. En Homer el passatge té l’evident valor d’una èfrasi, això és, un comentari minuciós d’una obra d’art que aspira finalment a esdevenir art per ell mateix. Auden, com Homer, ressegueix també les imatges de l’escut, però ara per convertir aquest en una mena de mirall de la desolació del món contemporani, castigat per la fam i les guerres, en una síntesi de la nostra misèria present. El poema s’inicia amb aquestes estrofes:

11. F. PARCERISAS, *Natura morta amb nens*, Barcelona: Quaderns Crema, 2000, p. 19-20.

Ella mirà damunt l'espatlla d'ell, cercant
els olivers i les vinyes,
i les ciutats de marbre, amb bon govern,
i els vaixells a les mars no dominades,
però damunt el resplendent metall
les seves mans posaven
un erm fet d'artifici
i un cel talment de plom.

Sense formes, la plana nua i bruna,
sense un bri d'herba, sense un senyal de poblat,
no res per nodriment, ni indret per seure,
però, aplegada en la buidor, s'estava
una intel·ligible multitud,
ben bé un milió d'ulls, de peus en rengle,
esperant un senyal, inexpressius.

Una veu, que sorgia en l'aire, sense rostre,
provava amb estadístiques que una causa era justa,
amb un to eixut ho deia, monòton com l'indret:
i ningú no aclamava, no res no es discutia;
columnes i columnes, en un núvol de pols,
avançaven enllà, servant una creença
que amb lògica els portava lluny, cap al sofriment.¹²

El poema de Jordi Julià reprèn un cop més aquesta situació llegendària i paga tribut per igual a Homer i a Auden, però per sorprendre'ns amb un gir final tan ocurrent com inquietant: tot allò que hem cregut veure damunt l'escut ho hem vist en realitat sobre la pantalla d'un ordinador, i les imatges que avui l'escut projecta són ja les d'un món virtual, hipermodern, en què res no és sòlid ni fiable. Vet aquí el seu poema:

12. La traducció és aquest cop la de Marià Manent, inclosa dins *El gran vent i les hores*, Barcelona: Laertes, 1983, p. 151-152.

ELS MALSONS DE L'ESCUT

La calor insuportable fon els déus
en gotes de suor aspres als ulls,
però fa moltes nits que la gran manxa
la respiració asmàtica no atura.
Amb l'acer no es fan malles ni cap daga,
i oculten l'obra mestra les espatlles
tan imponents i guerxes per les cames
que el pare va trencar-li de petit.

El ritme impenitent del mall que s'alça
permet que ella endevini les imatges
que la mà d'artesa va modelant...
Un jove sota un faig recita versos...
La nimfa que en l'encalç es torna fulles...
Un verger on un pagès llaura amb dos bous...
Figures cap al temple en sacrifici...
Un món, però, on els faunes sonen flautes.

Ella, la de cor pur, fet d'ambrosia,
va veure en tot l'entorn l'univers fosc,
la volta i les estrelles rutilants,
la força recobrada en el seu fill.
Però el rostre d'aquells que hi ha al voltant,
i que aguanten l'escut sobre l'enclusa,
expressen un terror que es mou com flama
i els crema amb el reflex del foc, per dins.

No hem sabut mai què va deixar forjat
Hefest sobre aquesta arma i si la còlera
del déu va anar a l'heroi, de braç a braç.
Què van contemplar Tetis i els ferrers?
Els somnis purs o els seus malsons malignes?
Dins del camp de batalla, els enemics
davant l'escut convex, brunyit, lluent
d'un abrandat Aquil·les s'enfonsaven.

Poetes han descrit les seves formes
i escultors han imprès els seus relleus,
quan l'inventor de l'igni va enginyar
un gran mirall rodó i opac de fúria
que reflectia els atacants deformes
i els retornava els seus temors, els vicis,
i les quimeres personals que estripen
l'estómac amb les urpes d'un lleó.

Somnis de destrucció, miratges fútils.
Les joves opulentes són sacs d'ossos,
gent que sorprèn l'absència al seu costat,
infants asexuals d'obscur desig,
odalisques que es venen per minuts
i la imatge estantissa en la pantalla
opaca quan tanquem la connexió
del fràgil fals real: l'escut d'Aquil·les.¹³

Cinquena (i última) lliçó del poeta anglès: quan un referent clàssic és semànticament prou potent, és susceptible de ser renovat un cop i un altre i tornar sempre a parlar-nos amb actualitat, de tu a tu, dels nostres problemes. Quan a més a més el poeta hi sap incorporar una reflexió sobre el mateix procediment que fa tot això possible, és aquest grau d'autoconsciència (que Auden mai no va abandonar en els seus poemes) el que garanteix a l'obra artística una segura pervivència al llarg del temps.

Entre els molts casos possibles, com veieu, n'he escollit només cinc: cinc poemes escrits al llarg de quaranta anys, i que ens duen dels escenaris de la nostra guerra civil fins a l'univers a què Internet ens aboca, del passat al futur i sempre sota el mestratge de Wystan Hugh Auden. Acabo –perquè és obvi que he esgotat el meu temps–, i ho faig esperant que avui se'ns imposi a tots una evidència: si més no pel que fa a Catalunya, el poeta anglès tenia raó quan va escriure en la seva elegia funeral a la memòria de Yeats que

les paraules d'un home mort
es transformen en les entranyes dels vius.

Moltes gràcies.

13. J. JULIÀ, *Els déus de fang*, València: Bromera, 2007, p. 104-105.